
ՌԱԶՄԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ
ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
(1920–1930-ական թվականներ)

ԿԱՐԵՆ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

Հայաստանի առաջին հանրապետությունից Խորհրդային Հայաստանը ժառանգեց ամբողջությամբ քայքայված և հետամնաց տնտեսություն, խորհրդայնացման պահին երկիրը գրեթե չուներ արդյունաբերական հզորություններ, իսկ եղածն էլ (պղնձաձուլական 1–2 գործարան և զինու-կոնյակի կուրբինատ) հումքի ու ֆինանսական ներդրումների բացակայության պայմաններում փլուզման եզրին էր: Նախապատերազմյան 1913 թ. համեմատությամբ 1920 թ. վերջին էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը հանրապետությունում նվազել էր՝ 3, արդյունաբերության արտադրանքը՝ շուրջ 12 անգամ¹: Ծայրահեղ հետամնաց վիճակում էր արդյունաբերության հիմքը կազմող մետաղամշակող ճյուղը: Գոյություն ունեցող մեխանիկական արհեստանոցները և տնայնագործական դարբնոցները հիմնականում ծառայում էին բնակչության կենցաղային պահանջներին: Երևանում նման տիպի միակ ձեռնարկությունը՝ հայտնի գործարար Տեր-Ավետիսովի կողմից 1905 թ. հիմնադրված տնայնագործական տիպի մեխանիկական արհեստանոցն էր: Նմանատիպ մեկ արհեստանոց գործում էր նաև Ալեքսանդրապոլում (Լենինական, այժմ՝ Գյումրի): Վերջիններս զուրկ էին քիչ թե շատ արդիական սարքավորումներից, այստեղ արտադրվում և վերանորոգվում էին գյուղատնտեսական գործիքներ, ջեռուցման փոքր կաթսաներ, ջրամղիչներ, հնոցներ և այլն: Այսպիսով, խորհրդայնացման պահին հանրապետությունում, փաստորեն, գոյություն չուներին մետաղամշակման և արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկություններ, գրեթե բացակայում էր գործարանային-բանվորական կյանքը:

Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատելուց հետո նոր իշխանությունները քաջ գիտակցում էին, որ երկրի տնտեսության վերականգնումը և հետագա զարգացումն ամբողջությամբ կախված է լինելու Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից տրամադրվելիք օգնությունից, դա էր դիտվում որպես Հայաստանի խորհրդային հանրապետության կայացման և գոյության միակ երաշխիքը: Եթե 1921 թ. Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Հայաստանին տրամադրված օգնությունը գրեթե ամբողջությամբ հատկացվում էր բնակչության սպառողական պահանջները բավարարելու, սովի ճիրաններում հայտնված ժողովրդին կերակրելու համար, ապա արդեն 1922 թ. կեսերից, երբ որոշ չափով վերակենդանացավ գյուղատնտեսությունը,

---

¹ Տե՛ս Социалистическое строительство Армянской ССР (1920–1940). Ереван, 1940, с. 23, 24.

հաղթահարվում էր սովը, Ռուսաստանի օգնությունն ուղղվեց Հայաստանի քայքայված արդյունաբերության վերականգնմանը, նոր արտադրամասերի կառուցմանը: Վերջինս մեծ նշանակություն էր ունենալու երկրի տնտեսության հետագա անկումը կասեցնելու և առաջընթացն ապահովելու համար²: 1922 թ. ընթացքում Ռուսաստանից Հայաստան տեղափոխվեցին մանվածքային ֆաբրիկայի սարքավորումներ, Ռուսաստանից ժամանած փորձառու մասնագետները, ճարտարագետները դեկավարեցին Ալեքսանդրապոլում ֆաբրիկայի կառուցման և սարքավորումների տեղադրման աշխատանքները: Ի դեպ՝ ֆաբրիկայի համար ստացված սարքավորումները Ռուսաստանի Բվանովո-Վոզնեսենսկ քաղաքի աշխատավորության նվերն էր հայ ժողովրդին: ՌՄԴԽՀ հաղորդակցության ժողկոմի կարգադրությամբ սարքավորումները Հայաստան տեղափոխվեցին ապառիկ³:

Երևանի մեխանիկական արհեստանոցը վերականգնելու և վերակառուցելու նպատակով Ռուսաստանից շուտով ստացվեց 12 վագոն մեքենաներ ու սարքավորումներ, 1 ձուլարան, 30-ից ավելի հաստոցներ, իսկ Լենինգրադի բանվորները 1924 թ. գործարանին նվիրեցին 32 մետաղահատ հաստոց⁴: Վերագինվելով նոր տեխնիկայով ու սարքավորումներով՝ խորհրդային տարիների ընթացքում Երևանի տնայնագործական արհեստանոցը վերածվեց չուգունաձուլական մեխանիկական գործարանի: Վերջինիս հիմքի վրա էլ հետագայում ձևավորվեց Երևանի Ֆ. Է. Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական-հաստոցաշինական գործարանը: Յուրացնելով արտադրանքի նոր տեսակներ՝ գործարանը խորհրդային տարիներին դարձավ խառատային պտուտակահան հաստոցներ և այլ արտադրանք արտադրող ԽՍՀՄ առաջատար ձեռնարկություններից մեկը: Հայրենական պատերազմի տարիներին գործարանը ներգրավվեց ռազմական արտադրանքի պատվերներ կատարող ԽՍՀՄ խոշոր ձեռնարկությունների շարքը:

Տնտեսության քիչ թե շատ վերականգնման գործընթացը ԽՍՀՄ-ում ավարտված համարվեց 1925 թ. վերջին, երբ դեկտեմբերին կայացած ՀամԳ(Բ)Կ 14-րդ համագումարը «որդեգրեց երկրի ինդուստրացման, արտադրության միջոցների արտադրման զարգացման ուղղությունը»⁵: Առաջնային համարվեց ծանր արդյունաբերության գերակա զարգացումը, ինչը հիմնավորվում էր ԽՍՀՄ պաշտպանունակության ամրապնդման և ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ձևավորման ու զարգացման հրատապ անհրաժեշտությամբ:

Անդրդաշնության հանրապետությունների, այդ թվում՝ Խորհրդային Հայաստանի, արդյունաբերականացման խնդիրները նախանշվեցին Թիֆլիսում 1926 թ. մայիսին կայացած կուսակցական խորհրդակցությունում և Անդրերկրկոմի պլենումում: Հայաստանում գտնում էին, որ երկիրը կարող է

² Տե՛ս Կ. Հ. Խ ա չ ա տր յ ա ն. Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920–1922 թվականներին, Երևան, 2007, էջ 218–219:

³ Տե՛ս <Բանբեր Հայաստանի արխիվների>, 1972, - 2, էջ 57:

⁴ Տե՛ս Ա. Վ ա ր դ ա պ ե տ յ ա ն. Հայաստանի օգնության կոմիտե (ՀՕԿ), Երևան, 1966, էջ 28–29:

⁵ Տե՛ս ՍՄԿԿ-ն բանաձևերում և որոշումներում, հ. 3 (1922–1925), Երևան, 1987, էջ 565:

մասնակից դառնալ ԽՍՀՄ արդյունաբերականացման խնդրի լուծմանը՝ զարգացնելով սեփական հիդրոէներգետիկան, օգտակար հանածոների արտադրությունը և դրանց արդյունաբերական մշակումը⁶: Սակայն Հայաստանի արդյունաբերականացման բնորոշ առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ երկիրը, ինչպես նշվեց, գրեթե չունեւ ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերություն: Ուստի, եթե ԽՍՀՄ մեծ մասում արդյունաբերականացումը սկսվեց ծանր արդյունաբերությունից, ապա Հայաստանում՝ թեթև: Դա էր նաև պատճառը, որ ծանր արդյունաբերության զարգացումը Հայաստանում, ի տարբերություն խորհրդային այլ հանրապետությունների, մինչպատերազմյան տարիներին խիստ դանդաղեց: Հանրապետությունում հիմնականում տեղի էր ունենում արդյունաբերական ձեռնարկությունների վերանորոգման, վերակառուցման կամ հիմնադրման գործընթացը: Սկզբնական շրջանում դրանում մեծ էր ԽՍՀՄ արդյունաբերական զարգացած շրջանների կողմից Հայաստանին տրամադրվող ֆինանսական և տնտեսական օգնության դերը:

Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության տեխնիկական վերազինման մեջ վճռական նշանակություն ունեւ հիդրոէներգետիկան: Ֆինանսական մեծ չափերի հասնող միութենական միջոցների շնորհիվ 1920–1930-ական թվականներին կառուցվեցին և գործարկվեցին Երևանի ու Լենինականի, Ձորագետի և Քանաքեռի գերեզմար հիդրոէլեկտրակայանները, շահագործման հանձնվեցին նաև փոքր կայաններ (Մեղրիում, Միսիանում և այլն): Արդեն 1930-ական թվականների վերջերին Հայաստանում գործում էր 51 կայան, նախախորհրդային շրջանի համեմատ հանրապետությունում էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը աճել էր շուրջ 67 անգամ:

Էներգետիկայի զարգացումը նպաստավոր նախադրյալներ ստեղծեց հանրապետության տնտեսության համալիր զարգացման համար, այն խթանեց լեռնահանքային, մասնավորապես՝ պղնձարդյունաբերությունը և, հատկապես՝ քիմիական արդյունաբերությունը: Վերջինիս նորակառույցներից էր Ղարաքիլիսայի (Կիրովական, այժմ՝ Վանաձոր) քիմիական գործարանը՝ կարբիդ-կալցիումի ու ցիանամիդի արտադրամասերով: Գործարանի կառուցումը սկսվեց 1929 թ., շինարարության ընթացքն արագացնելու նպատակով 1932 թ. այն մտցվեց ԽՍՀՄ հարվածային շինարարության կառույցների ցանկ: Գործարանը շահագործման հանձնվեց 1933 թ., 1934 թ. գործարկվեցին նոր հզորություններ: «Մասնավորապես միութենական նշանակություն ունեցող կարբիդի արտադրության ընդլայնումը հնարավորություն էր տալիս կազմակերպելու բազմաթիվ նոր արտադրություններ»⁷:

ԽՍՀՄ ռազմաքիմիական արդյունաբերության առաջատար ձեռնարկություններից մեկն էր դառնալու երկրի կառավարության 933 թ. մայիսի 11-ի թիվ 931 որոշմամբ Խորհրդային Հայաստանում՝ Երևանի մերձակայքում կառուցվելիք սինթետիկ կաուչուկի (ՄԿ) գործարանը: Որոշման ընդունման գործում մեծ էր ԽՍՀՄ ծանր արդյունաբերության ժողկոմ Գ.

⁶ Տե՛ս Վ. Ն. Ղ ա զ ա խ և ց յ ա ն. Հայաստանը 1920–1940 թթ., Երևան, 2006, էջ 287:

⁷ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին (Նորագույն ժամանակաշրջան. 1918–1945 թթ.), Երևան, 2010, էջ 459:

Օրջոնիկիձեի դերը: Աշխատաքները ֆինանսավորվելու էին նրա ղեկավարած ժողովուրդի միջոցներից: Կառավարության որոշումը ստորագրել էր ԽՍՀՄ ժողովուրդների նախագահ Վ. Մոլոտովը: Ի կատարումն որոշման՝ ՀՄԽՀ ժողովուրդները 1933 թ. հունիսի 7-ի և հունիսի 19-ի նիստերում լսում է գործարանը կառուցելու մասին կառավարության նախագահ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի զեկուցումը: Շինարարությունը ժամանակին ավարտելու և ՄԿ «Սովպրենի» գործարկումը հաջողությամբ իրականացնելու համար ընդունվեցին միջոցառումների համալիր ծրագրեր: Գործարանի կառուցման և շահագործման հանձնելու ողջ ընթացքը գտնվում էր ինչպես ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի և ՀՄԽՀ կառավարության, այնպես էլ ԽՍՀՄ ղեկավարության աջալուրջ հսկողության ներքո⁸:

Կարելի է արձանագրել, որ գործարանը՝ ՄԿ «Սովպրենը» (հետագայում՝ «Նաիրիտ») գիտաարտադրական միավորում), դառնալու էր Հայաստանում ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ոլորտի առաջատարներից մեկը: Երկրում արհեստական կաուչուկի արտադրության կազմակերպումը սկզբունքային նշանակություն ուներ ԽՍՀՄ-ի համար: Ռազմական արտադրանքի համար խիստ կարևոր այդ հումքը վերջինս ստիպված էր թանկ գնով ներմուծել արտասահմանից: Ուստի Հայաստանում արհեստական կաուչուկի արտադրության կազմակերպումը միտված էր մոտ ապագայում վերացնելու արտասահմանից ԽՍՀՄ-ի կախվածությունը: Նշենք, որ քլորոպրենային կաուչուկի առաջին արտադրանքը ՄԿ «Սովպրեն» գործարանը թողարկեց 1940 թ. մարտից⁹:

«Ծանր արդյունաբերության ճյուղերից Հայաստանում մեծ ուշադրություն էր նվիրվում նաև լեռնահանքային (պղնձի) արդյունաբերության զարգացմանը, մի բնագավառ, որով, ինչպես նշել է Ա. Խանջյանը ՀԿ(Բ)Կ 9-րդ համագումարում (1934 թ.), Հայաստանը մասնակից էր դառնում ԽՍՀՄ էլեկտրաֆիկացիայի, ավտոմոբիլային, տրակտորային, ավիացիոն, կապի արդյունաբերության զարգացման, երկրի ռազմական պաշտպանության գործին (1933 թ. հայկական պղինձը կազմում էր ԽՍՀՄ պղնձի արտադրության 10%-ը)¹⁰: ԽՍՀՄ մոլիբդենի հարուստ հանքավայրերից էր Քաջարանը: Մոլիբդենը մետաղին տալիս է ամրություն, ինչը կարևոր է հատկապես ռազմական արդյունաբերության արտադրանքի համար:

1930-ական թվականների վերջին տարիներին զարգացման բարձր տեմպերով Հայաստանում, այդուհանդերձ, աչքի ընկան մեքենաշինությունն ու մետաղամշակումը: Արմատապես փոխվեցին մետաղամշակման արդյունաբերության տեխնիկական բազան, արտադրության ծավալը և կառուցվածքը: Եթե 1940 թ. արդյունաբերության արտադրանքի ընդհանուր ծավալը 1913 թ. համեմատությամբ աճել էր 8,7 անգամ, ապա մեքենաշինության և մետաղամշակման արտադրանքն ավելացավ 15 անգամ¹¹:

⁸ Տե՛ս Ռ. Գ և Ն. Գ յ ա ն. Մեծ քիմիայի, «առեղծվածք», Երևան, 2010, էջ 41-44:

⁹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին (Նորագույն ժամանակաշրջան. 1918-1945 թթ.), էջ 460:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Տե՛ս Գ. Խ ա չ ա տ ռ յ ա ն. Հայաստանի արդյունաբերությունը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, Երևան, 2005, էջ 40:

Այսպիսով, 1920–1930-ական թվականները Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերության աննախադեպ զարգացման տարիներ էին, երբ կառուցվեցին և շահագործման հանձնվեցին նորագույն սարքավորումներով համալրված արդյունաբերական տասնյակ ձեռնարկություններ: Առաջին հնգամյակում ծավալված արդյունաբերության տեխնիկական վերագինումը շարունակվեց նաև երկրորդ հնգամյակում (1933–1937 թթ.), և եթե առաջին հնգամյակում Հայաստանում կառուցվեց ու շահագործման հանձնվեց արդյունաբերական 18 ձեռնարկություն, ապա երկրորդում՝ 26¹²: Դրանց մի մասն ուներ միութենական նշանակություն:

Խորհրդային Հայաստանում զարգացած արդյունաբերության ստեղծմանն իր նպաստն էր բերում նաև հանրապետության գիտությունը, մասնավորապես 1935 թ. ստեղծված ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղը (Արմֆան): Նրա կազմում գործող գիտահետազոտական մի քանի ինստիտուտները, հատկապես երկրաբանության և քիմիական, լուրջ հետազոտություններ ծավալեցին երկրի բնական պաշարների հայտնաբերման և արտադրության մեջ ներդնելու ուղղությամբ: Հայ երկրաբանների կողմից հայտնաբերվեցին ռազմավարական կարևոր հումքի՝ պղնձի, մագնիումի, ալյումինի, հազվագյուտ գունավոր այլ մետաղների նոր հանքավայրեր: Կատարվեցին երկրաբանական-աշխարհագրական հատուկ աշխատանքներ ու գիտական ուսումնասիրություններ¹³: Խորհրդահայ գիտությունը, որն աննախադեպ տեմպերով զարգանում էր ինչպես հանրապետության ակադեմիական, այնպես էլ բուհական միջավայրում, իր ծանրակշիռ և որոշիչ մասնակցությունն ունեցավ երկրի ռազմաարդյունաբերության մեջ խորհրդային ողջ ժամանակաշրջանում:

Վերը նշվածի շնորհիվ արդեն 1930-ական թվականների վերջին Խորհրդային Հայաստանում առկա էր զարգացած բազմաճյուղ արդյունաբերություն, ինչը հնարավորություն տվեց կենտրոնական իշխանություններին Հայրենական մեծ պատերազմի նախօրյակին Հայաստանն ընդգրկելու ԽՍՀՄ-ում ձևավորվող ռազմաարդյունաբերական համալիրում:

Պետք է նշել, որ մինչև 1930-ական թվականների սկիզբը Հայաստանը ռազմապաշտպանական արտադրանքի պատվերներ չէր կատարում և փաստորեն, ընդգրկված չէր ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական արդյունաբերության համակարգում: Անդրդաշնությունում ԽՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության բարձրագույն խորհրդի (ՃՏԲԽ) ռազմապաշտպանական հարցերի գծով լիազոր-ներկայացուցչի հարցմանը ՀՄԽՉ ժողտնտխորհից 1926 թ. փետրվարի 5-ի գրությամբ տեղեկացնում էին, որ երկրի տնտեսությունում ռազմապաշտպանական նշանակության կարողություններ չկան¹⁴: Հետաքրքիր է, որ 1926 թ. առաջին կեսի դրությամբ տնտեսությունում ռազմապաշտպանական նշանակության կարողություններ չունեին նաև Խորհրդային Վրաստանը: Այդ մասին ԽՍՀՄ ՃՏԲԽ ռազմապաշտպանական

¹² Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին (Նորագույն ժամանակաշրջան. 1918–1945 թթ.), էջ 458:

¹³ Տե՛ս С. Га р и б д ж а н я н. Наука в Армении в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). Ереван, 2007, с. 11.

¹⁴ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 253, ց. 2, գ. 28, թ. 5:

հարցերի գծով լիազոր-ներկայացուցչի հարցմանը 1926 թ. մայիսի 20-ին հայտնում էին Վրաստանի ժողտնտխորհից¹⁵: Ինչ վերաբերում է Խորհրդային Ադրբեջանին, ապա վերջինս ներառված էր ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական արտադրության համակարգում իր նավթարդունաբերական համալիրի կարողությունների միջոցով:

Միայն 1930-ական թվականների սկզբից Խորհրդային Հայաստանը սկսեց որոշակի ներգրավվածություն ունենալ միութենական ռազմապաշտպանական արտադրության մեջ: Անդրդաշնությունում ԽՍՀՄ ԺՏԲԽ ռազմապաշտպանական հարցերի գծով լիազոր-ներկայացուցչի հարցմանը ՀՄԽՉ ժողտնտխորհից 1933 թ. մայիսի 16-ի գրությամբ տեղեկացնում էին, որ հանրապետությունը ռազմական արտադրանքի հատուկ պատվերներ թեև չի ստացել, սակայն Երևանի, Լենինականի և Ղարաբիլիսայի ձեռնարկություններում կազմակերպված է զինվորական համազգեստի և սպիտակեղենի արտադրությունը¹⁶:

Հետաքրքիր փաստեր է պարունակում ՀՄԽՉ տնտխորհրդի նախագահ Ա. Երզնկյանի և Հատուկ սեկտորի (տնօրինում էր ռազմապաշտպանական միջոցառումների հետ կապված գործառույթները) պետ Անուշինի ստորագրություններով 1933 թ. սեպտեմբերի 11-ի գրությունը՝ ուղղված Հայաստանի կառավարությանը, պատճենը՝ Հայպետպլանին և Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի Կարմիր բանակի շտաբի համամիութենական տնտեսական մարմին: Նրանում նշված է, որ ձեռնամուխ լինելով հանրապետության 1934 թ. արտադրական պլանի հսկիչ թվերի մշակմանը, Հայտնտխորհը հաստատում է, որ դրանք բավականաչափ գերազանցում են 1933 թ. հսկիչ թվերը, այդ թվում՝ պաշտպանական և նեղպաշտպանական նշանակության արտադրության գծով: Գրությունում նշվում է, որ այդ ոլորտի պատվերների կատարմանը ներգրավված են հանրապետության մինչև 20 արտել և, որ հնարավոր պատերազմի տարվա մոբիլիզացիոն պլանի համաձայն՝ նրանց տրված են համապատասխան հանձնարարականներ: Սակայն դրանք կատարելու համար, շարունակում են փաստաթղթի հեղինակները, անհրաժեշտ հումքի հայտերը թեև ներկայացված են, և դրանց մի մասը ընդունվել է, սակայն բանվորուծի բացակայության պատճառով ստիպված կլինենք 1934 թ. հրաժարվելու հաստատված մոբառաջադրանքներից: «Հումքի և բանվորուծի բացակայության պատճառով անցնող տարում ևս ստիպված էինք մասամբ հրաժարվելու մոբառաջադրանքներից և փակելու գումակային շինարարության արտադրամասերը, դրանով իսկ չկատարելով այդ տեսակի արտադրության գծով Կարմիր բանակի հայտերի հսկիչ թվերը»¹⁷: Ելնելով վերը նշվածից և նկատի ունենալով որ առկա է 1934 թ. մոբայլանով նախատեսված արտադրական առաջադրանքները չկատարելու վտանգը, Ա. Երզնկյանը խնդրում է հրահանգավորել հումք ստանալու ուղիների հնարավորության մասին՝ «առնվազն այն քանակով, որն անհրաժեշտ է պաշտպանական նշանակության հսկիչ թվերը կատարելու, նչպես նաև սատարելու այն արտելներին, որոնք

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 11:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 118, թ. 14–15:

¹⁷ Տե՛ս ՀՄԽ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 1439, թ. 209:

ունեն հավանական պատերազմի պայմաններում մոբառաջադրանքներ կատարելու հանձնարարականներ»¹⁸: Գրությանը կից տեղեկություններ են ներկայացվում մոբառաջադրանքներ կատարող արտելների վերաբերյալ:

Արդեն 1934 թ. 2-րդ կեսին Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի կողմից ռազմապաշտպանական միջոցառումների շրջանակներում Հայաստանին ներկայացված հայտի համաձայն՝ ՀՄԽՀ տնայնաարհեստագործական կոոպերացիայի միության (Հայտնարկոոպ) արտելները ստացան ռազմական հանդերձանքի արտադրանքի պատվերներ: Մասնավորապես, Հայտնարկոոպի «Սորթի-մուշտակ» միության Կիրովականի արտելում պետք է յուրացվեր և ապահովվեր զինվորական կիսամուշտակների արտադրությունն՝ ըստ տարիների հետևյալ քանակությամբ. 1938 թ.՝ 1000 հատ, 1939 թ.՝ 1500, 1940 թ.՝ 2000, 1941 թ.՝ 2000 և 1942 թ.՝ 2500 հատ: Համաձայն նույն հայտի՝ Հայտնարկոոպի Երևանի, Լենինականի, Ստեփանավանի և Կիրովականի արտելներում պետք է կազմակերպվեր զինվորական համազգեստի, կաշեզոտիների, շինելի փաթեթագլանների, հրացանների համար ուսագոտիների և ատրճանակի պատյանների արտադրությունն՝ ըստ տարիների հետևյալ քանակությամբ. 1938 թ.՝ 500 կոմպլեկտ, 1939 թ.՝ 750, 1940 թ.՝ 750, 1941 թ.՝ 1000 և 1942 թ.՝ 1000 կոմպլեկտ¹⁹:

Այսպիսով, Հայաստանն ընդգրկվում էր միութենական ռազմապաշտպանական պատվերների ոլորտ՝ հանրապետության տեքստիլ և կաշվի արդյունաբերության արտադրանքի միջոցով: Պետք է նշել, որ դեռևս Հայաստանի առաջին հանրապետության տարիներից Ալեքսանդրապոլի հանդերձակարի և կոշկակարական արհեստանոցները կատարում էին հայկական բանակի գլխավոր համբարակային վարչության պատվերները՝ բանակին մատակարարելով զինվորական համազգեստ, ռազմական հանդերձանք, թամբեր, կաշեզոտիներ և այլն²⁰:

Ինչպես ամբողջ ԽՍՀՄ-ում, այնպես էլ Խորհրդային Հայաստանում նախապատերազմյան տարիներին խիստ կարևորվում էր ժողտնտեսությունում ռազմապաշտպանական միջոցառումների իրականացման ռազմավարությունը: Գործընթացը հանրապետությունում ճիշտ կազմակերպելու և նախկինում տեղ գտած թերություններն ապագայում բացառելու նպատակով ՀՄԽՀ պետպլանի պաշտպանության բաժանմունքում մշակվեց համապատասխան բացատրական գրություն-ուղեցույց: Հայպետպլանի փոխնախագահ Վ.Մխիթարյանի և պետպլանի պաշտպանության բաժանմունքի պետի պաշտոնակատար Վ. Գևորգյանի ստորագրություններով 1933 թ. հոկտեմբերի 16-ին ՀՄԽՀ ժողկոմխորհ ուղղված այդ փաստաթղթում նշվում է, որ Խորհրդային Հայաստանի, որպես պատերազմական գործողությունների հավանական թատերաբեմ հանդիսացող երկրի, պաշտպանական խնդիրները չպետք է առանձնացվեն հանրապետության տնտեսական զարգացման հրամայականներից: Ժողտնտեսության ոլորտում իրականացվող պաշտպանական միջոցառումները պետք է տնտեսապես սիմվոլիկ լինեն,

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1748, թ. 87:

²⁰ Տե՛ս Կ. Հ ա ր ո թ յ ո լ ն յ ա ն. Հայկական ազգային գորամիավորումները 1918–1945 թթ., Երևան, 2002, էջ 38:

իսկ դրանց ֆինանսավորումն՝ իրականացվի ընդհանուր հիմունքներով: «Չնայած այդ հրամայականին, – նշվում է փաստաթղթում, – ստանալով Կարմիր բանակի հայտերը, ժողովուրդների մեծ մասը 1933 թվականին պատշաճ կերպով չեն մշակել տնտեսության տվյալ ճյուղի ընդհանուր պլանի մեջ դրանք ներառելու և ընդհանուր ճյուղային լիմիտների շրջանակներում իրականացնելու հարցերը»²¹: «Դրա արդյունքում՝ պաշտպանական նշանակության օբյեկտների մեծ մասը չեն ընդգրկվել տնտեսության զարգացման ընդհանուր պլանի մեջ: Ուստի, – եզրակացնում են պետալանի պատասխանատու աշխատակիցները, – ժողտնտեսության զարգացման 1933 թ. պլանը չի ընդգրկում ՀՄՄՀ-ին ներկայացված պաշտպանական միջոցառումների ամբողջ համալիրը»²²:

Նշված թերությունները վերացնելու նպատակով և 1934 թ. պաշտպանական միջոցառումների հսկիչ թվերը ճիշտ կազմելու համար փաստաթղթում ներկայացված են ներքոնշյալ պարզաբանումները.

– ՀՄՄՀ պաշտպանունակության ամրապնդմանն ուղղված բոլոր միջոցառումները պետք է անցկացվեն ժողտնտեսության զարգացման ընդհանուր պլանով,

– ընդհանուր պաշտպանական միջոցառումների անցկացման համար լրացուցիչ ներդրումներ չեն տրամադրվելու,

– հատուկ ներդրումների հաշվին կիրականացվեն այն բացառիկ միջոցառումները, որոնք, իրոք, ունեն նեղպաշտպանական նշանակություն: Ընդ որում՝ այն միջոցառումները, որոնք կհաստատվեն Անդրդաշնության ժողկոմխորհի կողմից:

Բացատրական տեղեկանքում պարզաբանվում է նաև, թե որոնք են համարվում նեղպաշտպանական միջոցառումները: Այսպես.

– ռազմաուսումնական կայանների շինարարությունը,

– Կարմիր բանակի շտաբի հայտի հիման վրա Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի միջոցառումները,

– մորպաշարների ստեղծումը և դրանք պահպանելու համար պահեստների կառուցումը,

– բուժօգնության տնտեսական գույքի ու դեղորայքի պաշարների ստեղծումը և վակուացիոն և գործող հոսպիտալներին սպասարկելու համար,

– ռազմավարական և պաշտպանական նշանակություն ունեցող այն ճանապարհների շինարարությունը, որոնք չեն համընկնում հանրապետության տնտեսական կարիքների հետ,

– պաշտպանական միջոցառումները կապի ոլորտում, որոնք իրականացվում են կենտրոնացված կարգով՝ ԽՍՀՄ փոստ-հեռագրի ժողկոմատի միջոցով,

– օդանավակայանների և վայրէջքաուղիների կառուցումը, որոնք չեն համընկնում գյուղատնտեսական ավիացիայի պահանջների հետ,

²¹ Տե՛ս ՀՄՄ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 1408, թ. 42:

²² Տե՛ս նույն տեղում:

- Կարմիր բանակի շտաբի հայտի հիման վրա դիտակետերի կառուցումը,
- Կարմիր բանակի շտաբի հայտի հիման վրա հաստուկ վառելանյութերի ու ավտովառելիքի պահեստարանների կառուցումը,
- մոբաշխատողների վերապատրաստումը,
- նեղպաշտպանական այն միջոցառումները, որոնք բխում են Կարմիր բանակի շտաբի օպերատիվ պահանջներից և հաստատված են Անդրդաշնության ժողովուհորհի կողմից,

– ռազմապաշտպանական բոլոր այն միջոցառումները, որոնց իրականացման համար հայտ կներկայացնեն Կարմիր բանակի շտաբը և տեղական ռազմական վարչության մարմինները, և այլն:

Բացատրականում նշվում է նաև, որ ՀՄՄՀ ժողտնտեսության զարգացման 1934 թ. հսկիչ թվերի մշակումը պետք է բխեցնել երկրի պաշտպանունակության ամրապնդման հրամայականից: Ուստի բոլոր ժողկոմատներին ու կազմակերպություններին առաջարկվում է, որպեսզի իրենց կողմից մշակվող պլաններում առանձին ներկայացվեն այն կոնկրետ պահանջները, որոնք կառաջադրվեն Կարմիր բանակի շտաբի կողմից: Վերջինիս կարևորությունը պայմանավորվում է նրանով, որպեսզի հանրապետությունում համալիր զարգացման հնարավորություն ստանան ինչպես տնտեսության ամբողջական ճյուղերը, այնպես էլ այն, որոնք ապահովելու են Կարմիր բանակի մոբիլիզացիան հնարավոր պատերազմի դեպքում:

Փաստաթղթում առաջարկվում է նաև հանրապետության ժողտնտեսության զարգացման 1934 թ. պլանում նախատեսել և ապահովել երկրի պաշտպանության ամրապնդման հետևյալ պահանջները. ՀՄՄՀ-ի, որպես ռազմական գործողությունների հավանական թատերաբեմ հանդիսացող երկրի, պատրաստվածությունը, Կարմիր բանակի մոբիլիզացիայի ապահովումը ՀՄՄՀ ամբողջ տարածքում, Կարմիր բանակի կայազորների կարիքների ապահովումը խաղաղ ժամանակներում, ինչպես նաև ՀՄՄՀ սահմանային գոտու տնտեսական ու մշակութային զարգացումը:

Գրությանը կից հավելվածով ՀՄՄՀ ժողկոմխորհի ուղարկելով 1934 թ. պաշտպանական միջոցառումների հսկիչ թվերը կազմելու համար միասնական ձևը՝ խնդրվում էր դրանք լրացնել երկօրյա ժամկետում և ուղարկել Հայպետպլանի պաշտպանության բաժանմունք²³:

ՀՄՄՀ ժողկոմխորհը շուտով հաստատեց հանրապետությունում 1934թ. պաշտպանական միջոցառումների համար Հայպետպլանի ներկայացրած հսկիչ թվերը՝ կից ընդարձակ բացատրականով: Որոշման մեջ առանձնակի նշվեց որ գերատեսչությունների ներկայացրած հայտերի հիման վրա հաստատված բոլոր միջոցառումներն ամբողջությամբ ներառված են ՀՄՄՀ-ի տնտեսության ընդհանուր պլանի մեջ: Համաձայն որոշման՝ հանրապետությունում պաշտպանական միջոցառումների կապիտալ ծախսերի ծավալը նախատեսվում էր 35794,5 հազար ռուբլի չափով, այդ թվում՝ նեղպաշտպանական

²³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 42-44:

միջոցառումների համար՝ 7091,6, ընդհանուր-պաշտպանական՝ 28702,9 հազար ռուբլի²⁴:

ՀՄԽՀ պաշտպանական միջոցառումների 1934 թ. հսկիչ թվերի վերաբերյալ Հայ պետալանի նախագահ Ջալլադյանի, նախագահության անդամ Գ. Շաքարյանի և պաշտպանության բաժանմունքի պետի պաշտոնակատար Վ. Գևորգյանի ստորագրություններով ընդարձակ բացատրականի ներածությունում նշված է, որ հսկիչ թվերի կազմումն ամբողջությամբ բխում է երկրի պաշտպանունակության հետագա ամրապնդման հրամայականից և, որ նեղպաշտպանական միջոցառումների գծով բանակի բոլոր հայտերը հիմնականում բավարարված են ՀՄԽՀ ժողկոմատների և գերատեսչությունների բյուջեների սահմաններում:

Նշենք, որ նեղպաշտպանական միջոցառումների պլանները կազմելու հիմքում դրված էին Կարմիր բանակի շտաբի և Հայկական հրաձգային դիվիզիայի հայտերը: Դրանք ներառում էին հետևյալ հիմնական ոլորտները՝ առողջապահությունը, գյուղատնտեսությունը, կոմունալ տնտեսությունը, ճանապարհային շինարարությունը, բանակային կապը, տնայնաարհեստագործական կոոպերացիան, ծանր ու թեթև արդյունաբերությունը և այլն: Համաձայն փաստաթղթում բերված վիճակագրական տվյալների՝ եթե 1934 թ. կապիտալ ծախսերի աճը ՀՄԽՀ ամբողջ տնտեսությունում 1933 թ. համեմատ աճել էր 280,8 %-ով, ապա նույն ժամանակահատվածում պաշտպանական միջոցառումների գծով աճը կազմեց 295,5 %²⁵:

Նշենք, որ Հայաստանի կառավարության տարեկան ծրագրում ծախսեր էին նախատեսվում նաև օդանավակայանների շինարարության, բանակային դասընթացների կազմակերպման, տեսչական ստուգումներ և մոբիլիզացիոն խաղեր անցկացնելու համար: Նախատեսվում էր հանրապետության 15 կետերում հողատարածքներ հատկացնել Կարմիր բանակի զորամասերի տեղակայման համար: Բանակի հայտերի համաձայն՝ ծախսեր էին նախատեսված նաև հակաօդային պաշտպանության միջոցառումների համար, որոնք կազմելու էին 206,2 հազար ռուբլի²⁶:

Այսպիսով պետք է նշել, որ ՀՄԽՀ ռազմապաշտպանական միջոցառումների ծրագիրը ոչ միայն չէր առանձնացվում հանրապետության տնտեսության զարգացման ամբողջական ծրագրից, այլև դրա իրականացումը բավականին լուրջ խթան էր հանդիսանալու Խորհրդային Հայաստանի համալիր զարգացման համար: ՀՄԽՀ պաշտպանական և նեղպաշտպանական միջոցառումների պլանները ու դրանց հսկիչ թվերը կազմելու վերը նշված ձևը հանրապետությունում կիրառվեց նաև մինչպատերազմյան հետագա տարիներին:

Մպառագինության արտադրության գծով խորհրդային ռազմական արդյունաբերության ձեռքբերումներն անմիջականորեն նպաստում էին ԽՍՀՄ - զինված ուժերի՝ նոր և կատարելագործված զենք ու զինամթերքով, մարտական տեխնիկայով, բանակային կապի միջոցներով ու սարքավորումներով, հագեցվածությանը: Ռազմական այդ արտադրանքից բաժին էր

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1439, թ. 155:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 156-157:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 180:

հասնում նաև Խորհրդային Հայաստանում տեղակայված Հայկական հրաձգային, 1931 թվականից՝ լեռնահրաձգային դիվիզիայի զորամիավորումներին: 1930-ական թվականների սկզբից վերջիններս սկսեցին ստանալ նոր սպառազինություն, հետագայում նույնիսկ ինքնաթիռներ ու տանկեր: 1934 թ. դիվիզիան ստացավ օդանավային մեկ օդակ, իսկ 1935 թ. գարնանը՝ նրա կազմում ստեղծվեց առանձին տանկային վաշտ, միաժամանակ՝ կապի առանձին ավիաօդակ²⁷: Խորհրդային մարշալ Կ. Ե. Վորոշիլովի անունը կրող կարմրադրոշ Հայկական լեռնահրաձգային դիվիզիան, որը գործում էր Խորհրդային Կարմիր բանակի ընդհանուր համակարգի մեջ, 1936 թ. ստացավ 76-րդ համարը:

Հայաստանում ստացված նոր սպառազինությունը, մարտական տեխնիկան ուսումնասիրվում, անհրաժեշտության դեպքում՝ վերանորոգվում էր ինչպես դիվիզիայի զորամիավորումներում գործող զինարհեստանոցներում, այնպես էլ հանրապետության մի քանի ձեռնարկությունների՝ Երևանի Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանի, Երևանի և Լենինականի մեխանիկական գործարանների արհեստանոցներում: Աստիճանաբար առաջացավ հատուկ մասնագիտացված կադրեր՝ զինագործներ, մեքենատեխնիկներ, ավիատեխնիկներ, այլ վարպետներ պատրաստելու անհրաժեշտություն:

Հետաքրքիր է, որ զենք ու զինամթերքի, մարտական տեխնիկայի տիրապետմանը զուգընթաց դիվիզիայում «ծնունդ առավ գյուտարարական և ռացիոնալիզատորական շարժումը»: «Դիվիզիայի գյուտարարներն ու նորարարները, – նշում է ռազմական պատմության մասնագետ Կ. Հարությունյանը, – իրենց բազմաթիվ արժեքավոր առաջարկներով և գյուտերով երկարացնում էին ռազմական տեխնիկայի օգտագործման ժամկետը, կատարելագործում մարտական զենքը, դրանով իսկ նպաստում դիվիզիայի կրակային հզորության ուժեղացմանը, ինչպես նաև տնտեսում հազարավոր ռուբլիներ: Գյուտարարական և նորարարական արժեքավոր առաջարկությունների և հայտնագործությունների գծով 1933–1934 թթ. ամբողջ Կովկասյան կարմրադրոշ բանակի մասշտաբով առաջին տեղը գրավեցին հայկական դիվիզիայի լեռնահրետանային գնդի գյուտարարներն ու նորարարները»²⁸: Պատմաբանը գրում է նաև, որ նշված տարիներին գնդում եղել է գյուտարարական և նորարարական 800 առաջարկություն (դրանք առավելապես վերաբերում էին հրետագիտությանը), որոնց մեծ մասն իրագործվել է: Օրինակ՝ դիվիզիայում գործող զինարհեստանոցների վարպետների հետ գյուտարարներն հնարել էին հրացանի ազուստն ուղղելու կաղապար, պայթուցիկ նյութերի քանակն ավտոմատ որոշող չափիչ գործիք, ձեռքի և հաստոցավոր գնդացիների ավտոմատ կրակը ճշտող սարք և այլն: Գյուտերն ու նորարարություններն ունեին կարևոր նշանակություն և աստիճանաբար լայն կիրառում ստացան²⁹:

Այսպիսով, Հայկական լեռնահրաձգային դիվիզիայի առկայությունը հանրապետությունում նույնպես նպաստում էր Խորհրդային Հայաստանի

²⁷ Տե՛ս Կ. Հարությունյան. նշվ. աշխ., էջ 162, 168–169:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 170:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 171:

ներգրավվածությանը խորհրդային ռազմապաշտպանական համակարգում, հետզհետե առաջանում էին նաև ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ձևավորման համար կարևոր այլ նախադրյալներ:

Հանրագումարի բերելով 1920–1930-ական թվականներին հանրապետության տնտեսության զարգացման յուրահատկություններն ու արձանագրված հաջողությունները, պետք է նշել, որ այդ տարիներին Խորհրդային Հայաստանում ոչ միայն ստեղծվեցին արդյունաբերական խոշոր հզորություններ, այլև հանրապետությունն ակտիվորեն ներգրավվում էր ինչպես Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի ռազմապաշտպանական միջոցառումների, այնպես էլ ԽՍՀՄ ռազմական նախապատրաստությունների և պաշտպանական արդյունաբերության ոլորտում, ամրապնդվում էր երկրի պաշտպանունակությունը:

ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ ВОЕННО-ОБОРОННОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В
СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ
(1920–1930-е годы)

КАРЕН ХАЧАТРЯН

Резюме

На момент советизации экономика Армении находилась в крайне истощенном состоянии, а промышленность представляла собой пару медеплавильных заводов и полуразрушенных механических мастерских с устаревшими и изношенными средствами производства. В течение же двух десятилетий советской власти выработка электроэнергии в республике, по сравнению с досоветским периодом, увеличилась в 67 раз, были созданы и введены в действие большие промышленные мощности, заложены новые отрасли промышленности – химическая, машиностроительная, станкостроительная и т. д. Уже к началу 1940 г. объем промышленной продукции в республике вырос, по сравнению с 1913 г., в 8,7 раз, а продукция машиностроительной и металлообрабатывающей промышленности – в 15 раз. С начала 1930-х годов начался процесс вовлечения республики в оборонные мероприятия и военно-мобилизационные планы Закавказского военного округа СССР. Задачи обороноспособности Советской Армении, наращивания ее оборонно-промышленного потенциала находились в центре внимания руководства страны и командования Закавказского военного округа. Создание разветвленной промышленности в республике и ее развитие стало основой для вовлечения Советской Армении в оборонно-промышленный комплекс СССР в годы Великой Отечественной войны.

PRECONDITIONS FOR THE FORMATION OF THE MILITARY-DEFENCE INDUSTRY IN
SOVIET ARMENIA (the 1920s–1930s)

KAREN KHACHATRYAN

S u m m a r y

At the beginning of Sovietization Armenia's economy was in a very exhausted state, and the industry was presented merely by several copper smelters and tumbledown machine shops with obsolete and depreciated means of production. During two decades of the Soviet power the electric output in the Republic compared with the pre-Soviet period increased 67 times. There were founded and installed big industrial facilities, new branches of industry – chemical, machine-building, machine tool technology, etc. At the beginning of 1940, in comparison with 1913 industrial output increased 8,7 times, machine-building and metallurgic – 15 times. From the beginning of the 1930s began the process of rapid involvement of the Republic in the defence activities and military-mobilization arrangements of the Transcaucasian military region. Problems of Soviet Armenia's military capabilities and acceleration of its military-industrial potential were at the centre of attention of the Soviet leadership and command of the Transcaucasian military region. The formation of wide range military industry in the Republic and its rapid development became a basis for the involvement of Soviet Armenia in the military-industrial complex of the USSR during the Great Patriotic War.